

ТАЪЛИМДА ЎҚУВЧИЛАРДА КИТОБХОНЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОСИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7941026>

Туракулова Окила Амиркуловна

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети Ўзга тилли гуруҳларда ўзбек тили таълими кафедраси доценти
п.ф.д. (PhD) shahrizodf@mail.ru*

Tel: 90 918 75 28

Аннотация.

Мазкур мақолада таълим жараёнида ўқувчиларда мутолаани ривожлантиришнинг айрим методик масалалари, китобхонликни ривожлантириш муаммосининг ўрганилиши билан боғлиқ хорижлик тадқиқотчи олимлар қарашлари таҳлили баён этилган.

Калит сўзлар.

мутолаа, китобхонлик, таҳлил, образлар тизими, идрок этиш, “сиртқи” мулоқот.

Агар мутолаа муаммосининг марказида ўқилган асарни идрок этиш даражаси билан тавсифланувчи психик жараёнлар турса, адабиётшунослик нуқтаи назаридан китобхоннинг унинг ўқилган асарларга фуқаролик ва эстетик муносабати биринчи ўринга чиқади.

XX асрнинг 70-йиллари ўрталарида В.В.Прозоров ўзининг “Китобхон ва адабий жараён” деб номланган ишида “адабиётшуносликда ҳозиргача мутолаа муаммосига эҳтиёткорона муносабатда бўлинади”, деб қайд этиб ўтган эди[1, 3-б.].

В.Ф.Асмус “Ўқиш меҳнат ва ижод сифатида” номли мақоласида адабий асарни идрок этишни мураккаб жараён эканлигини очиб беради ва китобхон уни муаллиф алоҳида бир оламга олиб кираётганлигини тушуниши зарурлигини бевосита идрок этишининг бирламчи эканлигини қайд этиб ўтади. “Китобхон онги ўқиш вақтида фаолдир. Китобхоннинг бундай фаоллиги натижасида ўқиш жараёнида ўзига хос диалектика амалга ошади. У бир пайтнинг ўзида ҳаётий образларни кўз ўнгида гавдалантира олади ва тасвирланаётган воқеликлар ҳаётнинг ўзгинаси эмас, балки бадиий ифода эканлигини ҳам тушуниб етади” [2, 62-б.].

Машхур адабиётшунос Б.С.Мейлахнинг кўп йиллик илмий изланишлари муаллиф “Ижод стратегияси” деб қарайдиган асарларни яратиш жараёнини ижодкорга хос таҳлил этиш ва баҳолаш муаммоларига бағишланган. Шунинг учун муаллиф ҳақли равишда ёзувчиларнинг бош вазифаси – бу воқеликни юқори даражада идрок этиш учун китобхонни санъатни тушунишга ўргатиш эканлигини таъкидлаб ўтади. “Воқеликни юқори даражада идрок эта олмаслик – бу инсоннинг маънавий ривожини, унинг ички оламининг бойиши, эстетик тажрибаси, ҳаётни тушуниши учун мавжуд захиранинг бой берилиши” [3, 442]. Шунингдек, адабиётшунос олим бадиий идрок кўплаб функцияларга эгаллиги ва идрок этиш даражаси бир қанча омиллар – китобхоннинг маданий савияси, унинг психофизиологик ўзига хосликлари, ҳаётини вазиятлар билан боғлиқлигини қайд этиб ўтган. Фаол, том маънода бадиий, яхлит идрок этиш китобни ўқиш босқичларида эмас, идрок этишнинг қуйидаги тўрт асосий фазасида амалга оширилиши кўрсатган: биринчи – асарнинг номланиши, унинг жанри ва муаллифини билиш; иккинчи – мазмунга, образлар тизимига кириш; учинчи – санъаткор ғояларини босқичма-босқич онда мустақамлаш; тўртинчи – асарни талқин қилиш ва тавсифлаш [3, 445-б.].

Адабиётшуносликка доир билимлар кўплаб ижодий топшириқларни бажаришнинг асоси, янгиликлардан хабардор бўлиш, эстетик таҳлил кўникма ва малакаларини ривожлантириш воситаси бўлиши лозим. “Эстетик таҳлил асарга ҳиссий ва маълум бир тарзда тартибланган маълумотлар сифатида қарамасликни, уни ижодкорнинг эстетик фаолияти сифатида талқин қилишни талаб этади” [4], деб ёзган эди М.М.Бахтин. Адабиёт таълими стандарти ва дастури асосида адабий фаолиятнинг назарий қонуниятларига таянадиган концепция ётади, бу – бадиий мукамал асар, “дунёнинг бадиий модели” дир (М.М.Бахтин) [5, 6-б.].

Адабий таълимга доир ўқув дастурларида адабиёт фани сўз санъати сифатида талқин қилинади. Шунинг учун бадиий асар ижодий фаолият, воқеликнинг эстетик инъикос этилиши сифатида ўрганилади. Адабий таълимнинг мақсади маънавий маданият негизиде бадиий асарни тўлиқ идрок этишга қобилиятли ва сўз санъати билан мустақил мулоқотга киришишга тайёр китобхонни шакллантиришдан иборат.

Р.Турсунов, М.Акрамова ва С.Махсумхоновларнинг ўқитувчилар учун яратган “Ўзбек адабиёти. 6-синф” номли методик қўлланмасида таъкидлаб ўтилганидек: “Бадиий асар оламининг муаллиф томонидан яратилиши ва китобхон томонидан қайта тикланиши жараёни улар ўртасидаги ўзига хос “сиртки” мулоқотни ўзида мужассамлаштиради. Ўсаётган одамга “матн

орқали” муаллиф билан бундай мулоқот қилишни, унинг тўлақонли иштирокчиси бўлишни ўргатиш мактаб адабиёт курсининг бош таълимий вазифасидир” [5, 7-б.].

Китобхон олдида иккита вазифа туради:

1) асарни муаллиф қандай тушунса, шундай тушунишга, дунё манзараларини “муаллиф кўзи” билан кўришга интилиш;

2) асарни ўзининг (муаллифдан фарқли) ҳаётий ва маданий оламига олиб кириш.

Энг асосийси: муаллиф – бадиий матн – китобхон муносабатларидир[5, 7-б.].

Н.А.Бодрованинг бир қанча изланишлари ўқувчиларда китоб ўқишга қизиқишни шакллантиришга бағишланган. “Синфдан ташқари ўқиш тизимининг биринчи бўғини – ўқувчиларнинг китоб ўқишга қизиқишини ўрганиш. Фақат ўқувчиларнинг маънавий эҳтиёжи ва бадиий асарни эстетик идрок этиш даражасини билиш орқали педагогик нуқтаи назардан ўзини оқлайдиган тавсиялар дастурини яратиш мумкин, деб таъкидлаб ўтади методист [6, 23-б.].

Тадқиқотчи мутолаа маданиятини ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатувчи қуйидаги омилларни ажратиб кўрсатган:

- ўқишнинг тизимли эмаслиги;
- мумтоз адабиёт намоёндаларининг асарларини ўқишга дастурларда кам соат ажратилганлиги;
- саргузашт асарларнинг ўқишнинг етакчи ўрин тутиши;
- биографик адабиётларнинг етарлича ҳажмда ўқиб-ўрганилмаслиги;
- шаъриятга қизиқмаслик;
- адабиётшунослик, адабий танқидчиликка доир адабиётларга қизиқишнинг пастлиги;
- мутолаа маданиятининг пастлиги;
- умуман, ўқишни ёқтирмаслик.

С.А.Гуревич юқори синф ўқувчиларининг мустақил ўқишига раҳбарлик қилишнинг ноёб тизимини яратди. Ўқувчиларнинг китобларни танлаш ва мутолаа қилиш жараёнларини ўрганиш асосида у шундай деган эди: “Ўқитувчи синфда ягона ахборот манбаи эмас. Мен ўз ихтиёри билан китобларни танлаш бўйича бошқа ўқувчилар хурсанд бўладиган ёки бир оз ранжийдиган маслаҳатни берадиганларни юксак қадрлайман” [7, 49-б.]. Ўқувчиларнинг бир-бирларига китоб танлаш бўйича берадиган тавсияларнинг самарадорлиги кўплаб тадқиқотлар орқали тасдиқланган.

Ўқувчилар педагогларга қараганда бир-бирларидан кўпроқ маълумотларни билиб олишга интилишади.

С.Гуревичнинг фикрича, ўқувчиларнинг мустақил ўқишини ташкил этиш уларнинг ҳар томонлама баркамол этиб тарбияланишига самарали таъсир кўрсатади, уларнинг дунёқарашини бойитади, шахсий кизиқишлари ва қобилиятларини аниқлаш ҳамда ривожлантиришга имкон беради, индивидуал эҳтиёжларини кондиради, ўқувчиларда ўзига ишончни ҳосил қилади, уларнинг онгли равишда касб танлашига ёрдам беради. Бироқ мустақил ўқишни ташкил этишдан аввал “ўқитувчи ўқувчилар қачон ва қаерда ўқиши, қайси китоблар уларнинг хамроҳига айланганлиги, қайсиларига тасодифан дуч келинганлиги, қайсилари эса улар учун зерикарли эканлигини билиши” [7, 50-б.], ҳар бир дарсда у янги китоблар ҳақида маълумотлар бериши, қаерда ва қачон нашр этирилганлигини аниқ кўрсатиб бериши лозим. Бироқ бадиий адабиётнинг ўқувчилар ҳаётида қандай ўрин тутишини белгилаб бериш учун, фақат уларнинг китобхонлик кизиқишларини билишнинг ўзи етарли эмас. Китобхонларнинг китобга муурожаати вақтида етакчи ўрин тутувчи мотивларни билиш зарур.

Ана шу сабабли методист қуйидаги ўқиш мотивларини алоҳида ажратиб кўрсатган:

- турли соҳаларга доир маълумотларни билишга интилиш;
- ҳаёт мазмунини англашга ҳаракат қилиш;
- ўз-ўзини англашга интилиш;
- одамлар, уларнинг характери ва ўзаро муносабатларини тушуниш;
- ахлоқий идеалларни излаш;
- ўз-ўзини тарбиялашга интилиш ва дунёқарашни шакллантириш;
- интеллектуал фаолият, эмоционал соҳа ва тасаввурларни фаоллаштиришга интилиш[7, 51-б.].

Юқоридаги таҳлиллардан маълум бўладиги, адабиёт дарсларида ўқувчиларда китобга бўлган меҳр, бадиий асар ўқишга бўлган кизиқишни тақриб топтиришга комплекс ёндашиш мақсадга мувофиқ. Дени Дидро “Одамлар китоб ўқишдан тўхтасалар, фикрлашдан ҳам тўхтайдилар” [8],- деб таъкидлаб ўтган эди. Аммо, дуч келган бадиий китобни шунчаки ўқишнинг ўзи фойда бермайди. Китоб фикрлаб ўқилгандагина кишига манфаат келтиради.

Қ.Йўлдошевнинг: “Адабиёт ўқитувчиси бадиий асарларни таҳлил этиш йўл-йўриғини фан асосларда ўрганмас экан ва ҳар қандай жанрдаги асарни таҳлиллай олиш малакасига эга бўлган ҳолда ўқувчилар билан юзма-юз

бўлмас экан, адабий таълимдан кузатилган мақсад амалга ошмайди. Адабиёт ўқитувчиси ночорлигича, адабиёт дарслари зерикарлилигича, асардан чиқариладиган хулоса “ижтимоий насиҳат” лигича қолаверади” [9, 72-б.], - деган фикрларига қўшилган ҳолда, айнан бугунги кунда адабиёт дарсларида ўқувчиларни бадиий асарлар таҳлиliga ўргатиш муҳим устуворлик касб этаётганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Шунинг учун ўқувчиларни ҳам ўқиш, ҳам ўқишга ўргатиш бориш лозим.

Ўқиш ҳар қандай шахснинг маърифий, тарбиявий, таълимий, амалий кўникмалари ва касбий компетентлигини ўстиришда катта аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам ўқиладиган матнларнинг мазмунига жиддий талаблар қўйилади.

Ҳар бир одамнинг матни ўқиш ва тушуниш даражаси ҳар хил экани сабабли олимлар ўқиш жараёнини турлича тасниф қиладилар. Бундай таснифда турлича тамойилларга таянадилар. Айрим олимлар ўқишни матни қабул қилишнинг психологик ўзига хослигидан келиб чиқиб, аналитик ва синтетик тарзида тасниф этадилар. Баъзи мутахассислар ўқишнинг амалга оширилиш шароитига кўра мустақил, номустақил ёки тайёргарликли, тайёргарликсиз йўсинида гуруҳлайдилар. Гоҳида ўқиш суръатига қараб, тез ёхуд секин тарзида таркиблайдилар. Россиялик олим С.К.Фоломкина томонидан таклиф қилинган ўқишнинг қандай мақсадда амалга оширилишига қараб, танишиш учун ўқиш, излаб ўқиш, аниқлаш учун ўқиш, билиш учун ўқиш тарзидаги таснифи кишида алоҳида қизиқиш уйғотади.

Масалан, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” асаридан қуйидаги парчани тақдим этиш ва топшириқлар бериш орқали ўқувчиларнинг аниқлаш учун ўқиш фаолияти рағбатлантирилади:

“Ҳар йил бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгилларни қитиклай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди... Отаси кириб келганидан кейин Зебининг кўнглида ўйнаган изтироб ва ҳаяжонлар Раззоқ сўфининг «Нима бу қиёмат!» деган қиёматидан кўрқинчлироқ эди...”

Топшириқ:

асар муаллифини аниқлаш;

асардаги образлар тизимига аниқлик киритиш;

табиат тасвирига изоҳ бериш;

парчани ўқиш; уларга таянган ҳолда асарнинг образларига хос бўлган хислатлар ҳақида мулоҳаза юритиш.

Билиш учун ўқиш турида асарнинг барча асосий ва иккинчи даражали томонларини билиб олиш, бу ҳақда фикрлаш ва эслаб қолиш мақсад қилинади. Ўқувчилар ўқилган асарни баҳолаши, изох бериши, тушунтириши, ўзлаштирилган ахборотлар юзасидан хулоса чиқариши керак. Айтилганларни қила билиш учун ўқувчи сўзларнинг контекстдаги маъноларини тўлиқ илғаш, гапдаги сўзларнинг мантиқий алоқадорлигини тушуниши, матн қисмлари орасидаги ўзаро боғлиқликни билиши керак.

Ўқишнинг бу турида ўқувчиларнинг ҳар бирининг дарсдаги фаол иштирокини таъминлаш мумкин. Бадиий асарни қайта ҳикоя қилишга мўлжалланган дарсларда уларга қуйидаги топшириқларни тақдим этиш мумкин:

асардан парча танлаш;

ўқувчиларнинг қобилиятига қараб роллар бериш;

персонажлар руҳияти акс етган ўринларни ижро этиш ва таҳлил қилиш; (руҳият тасвири орқали асар идроки маромига етади)

асар юзасидан кенгайтирилган тақриз ёзиш, бадиий матнни таҳлил ва талқин қилиш.

Ўқувчиларнинг мутолаа маданиятни ўрганишнинг ишончли ва самарали бўлишини таъминлаш, дастлабки хулосаларни тасдиқлаш учун уларни китоб ўқишга қизиқтиришнинг бир қанча шакллари уйғунликда амалга ошириш лозим.

Манбалар таҳлили китобхон-ўқувчи муаммоси, унинг қизиқишлари, китобларнинг таълим тизимидаги ўрни, унинг ўқувчига тарбиявий таъсири сўнгги йилларда долзарб масалага айланди. Афсуски, йигирма беш йил давомида мазкур масала ижтимоий-психологик манбаларда кўп ёритилди лекин методик адабиётларда мазкур масала кам ўрганилди.

ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Прозоров В.В. Читатель и литературный процесс. – Саратов, 1995. – 140 с.
2. Асмус В.Ф. Чтение как труд и творчество // Вопросы теории и истории эстетики. – М., 1999. – С.62-72.
3. Мейлах Б.С. Процесс творчества и художественное восприятие. – Москва: Наука, 1995. – 480 с.
4. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Наука, 1995. – 504 с.

5. Ўзбек адабиёти: 6-синф. Ўқитувчилар учун методик қўлланма / Р.Турсунов, М.Акрамова, С.Махсумханов – Б.: Аркус, 2018. – 112 б.
6. Бодрова Н.А. Методика организации и проведения уроков внеклассного чтения по литературе в старших классах средней школы. – Москва: Просвещение, 1991. – 353 с.
7. Гуревич С.А. Организация чтения учащихся старших классов. – Москва: Просвещение, 1994. – 206 с.
8. Тафаккур гулшани. Тўпловчи Воронцов В. Ватандош ҳамда хорижий алломаларнинг афоризмлари ва ҳикматли сўзлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1999. – 242 б.
9. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 192 б.